

R. Toshniyozova*(Toshkent, O'zbekiston)*

ranotoshniyozova.77@bk.ru

Ontologik poetika – badiiy matnni o'rganishda yangi yondashuv sifatida

Abstrakt

Mazkur maqolada ontologik poetika tadqiqi va uning sinergetik asoslari bayon etilgan. Sinergetikaning nazariy-metodologik izlanishlari natijalari filologik muammolari yechimida universal yondashuvlarga asoslanuvchi matn ontologik poetika talqini modellarini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi. Semiosinergetik tizim modellari ostidagi yangi paradigma istiqbolda badiiy matn (tizimi)ning immanent muammolari talqinida metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi. Sinergetik paradigmalar ontologik poetikaning fundamental asosi sifatida filologik tadqiqotlarning amaliy ahamiyatini oshiradi. Ontologik poetika olamning yaxlit ilmiy-falsafiy manzarasini anglash orqali borliq asosini tashkil qilgan olam va odam munosabatlarining chuqur qatlamlariga nazar tashlaydi. Bunday yondashuv badiiy matn, uning muallifi dunyoqarashi o'z aksini topgan matnosti botiniy ma'nolarini yuzaga chiqarishda samarali, obyektiv natija beradi. Asarning avval yuzaga chiqmagan mohiyatiga daxldor belgilarini topish va umuman badiiy matn tahlili va talqini yuzasidan tasavvurni, nazmning murakkab tizimini o'rganish rakursini o'zgartirish sinergetik yondashuv vositasida real ahamiyat kasb etadi. Sinergetik matn — bu bir qancha tub, bevosita kuzatilmagan, botiniy, transsendent ma'nolardan iborat bo'lib, ular leksemalarning lug'aviy ma'nolaridan aniqlanmaydi hamda matnostining notekis munosabatlari va jarayonlari majmuini namoyon etadi. Bu esa badiiy matn poetikasi tahliliga ontologik yondashish zaruratini tug'diradi. Badiiy matnning asl ma'nosini o'zida yaxlit tarzda umumlashtirgan va asar ontologik qatlamining nishoni hisoblangan, tarixiy-madaniy ma'no tashuvchi o'ziga xos tavsifga ega timsollar ular harakat qilayotgan makon va zamonning maksimal darajadagi kuchli, o'ta tig'iz, keskin holat va hodisalarida namoyon bo'ladi (hayot va o'lim; yuksalish—tubanlashish; o'zgaruvchan hayot; sevgi—bemorlik; haqiqat-yolg'on; mavjudlik—yo'qlik). Matnda odam va olam ko'p jihatdan umumiylik kasb etadi, botiniylik va zohiriylik birlashadi,

yaxlitlikka aylanadi, insonda o'ziga xoslikni yaratadi, hayotga nisbatan yo'nalishini belgilaydi.

Kalit so'zlar: *ontologik poetika, asl ma'no, tartib parametrlari, talqin modellari, metametaphora, tasavvufning ontologik aspektlari, sinergetik kategoriyalar, bifurkatsiya nuqtasi.*

Muallif haqida: *Ra'no Toshniyozova* — mustaqil izlanuvchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Toshniyozova, Ra'no. 2019. "Ontologik poetika – badiiy matnni o'rganishda yangi yondashuv sifatida". *Oltin bitiglar* 4: 99—119.

Kirish

Keyingi yillarda dunyo ilm-fanining taraqqiyoti fanlararo uyg'un yondashuvda namoyon bo'lmoqda. Ontologik bilimlarning rivoji, borliq asoslarini, voqelikni anglash ehtiyoji, idrok, mushohada sarhadlari hamda irratsional idrokning lisoniy borliqdagi, matndagi sharhi, badiiy matn talqini muammosining keng qamrovliligi filologik va falsafiy tadqiqotlarni bir maydonda birlashtirmoqda. Ijodkor ontologik tafakkurini, borliqning badiiy manzarasini anglashga intilish badiiy asar tarkibi va mazmuni, timsollari botiniy qatlamida mavjud ontologik kategoriyalarga, olamning universal qonuniyatlariga murojaat qilishni taqozo etadi. Islom tafakkur olamida inson g'aybni sharhlashga doimiy intilishi natijasida hodisalar mazmuniga metafizik [Nasr 2014, 112], ontologik, gnoseologik va axloqiy tavsif berishga, o'z imkoniyatlari doirasida idrok etishga intildi. "Ma'lumki, fikrni biror qobiqqa o'rab yetkazish uni to'g'ridan-to'g'ri aytishdan ko'ra ta'sirliroq va samaraliroq. Shuning uchun badiiy adabiyot g'oyalar targ'ibotining eng kuchli vositasi sanaladi. Shu sababli shoirlar mutafakkirlar qatoriga qo'yiladi" [Sirojiddinov 2011, 82]. Ulug' mutafakkir shoirlar mushohada yo'li bilan anglagan Borliq nizomining umumiy tavsifini so'zning ilohiy qudrati va majoziy timsollar vositasida badiiy adabiyotga ko'chirishdi. Badiiy matn yaratish jarayonida immanent¹ tahlildan kontekstuallikka², badiiy-falsafiy g'oyalarni o'zida

¹ Badiiy asar tahliliga immanent yondashuv uning tuzilishi va ichki mazmuniga nisbatan amalga oshiriladi, matnda mavjud elementlarga tayaniladi.

² Kontekstual tahlil – matnning yaratilish tarixiga, barcha mavjud bo'lgan voqea-hodisalar bilan aloqalariga (muallif tarjimai holi, mavjud ta'limotlar, tarixiy hodisalar va b.) tayanilgan yondashuv.

jamlagan mushohadadan bayonga o'tish ijodkorning intellektual-hissiy yo'li — niyatdan so'zga va amalga tomon yo'lini belgilaydi: bu olam va odam tuzilishining ichki nizomini anglash, verbal vosita bilan ifodalab bo'lmaydigan ushbu ilmni so'zda gavdalantirish va o'quvchiga sirli ta'sir ko'rsata olish salohiyatidir. Mumtoz, haqiqiy asarlardagina muallif imkoniyati, kuchi hamda yaralishdan ilgari mavjud ichki turtki — impuls birlashib, mangulikka daxldor bo'ladi, tahlil va talqin obyektiga aylanadi. Bunday asarlardagi badiiy ifodalarning ma'nosini anglash, muallifga xos uslubda noyob fikrlarni ifodalash imkonini bera olgan botiniy harakatlantiruvchi kuchni, botiniy kechinmalari bilan o'quvchining sokin qalbiga ta'sir eta olish sabablarini tahlil qila olish muhimdir. Ontologik poetika badiiy matnlar botinini, borlig'ini falsafiy tahlil qilish ehtiyoji sabab yuzaga kelgan, sinergetika va semiotika sohalarining fundamental tadqiqotlari natijalariga tayanadi va o'zbek adabiyoti, xususan, Alisher Navoiyning "Xamsa" asari dostonlarining yashirin tizimini aniqlashda muhim yangicha yondashuv hisoblanadi. Ulug' mutafakkirimizning ijodiyoti g'oyaviy yo'nalishini tashkil etgan tasavvuf ta'limotining ontologik muammolariga munosabati, irratsional idroki hamda ularning badiiy in'ikosi talqinida ontologik poetikaning metodologik ahamiyati va fundamental asoslari bo'yicha izlanish natijalarini aks ettirish maqsad qilindi.

Asosiy qism

Asarning avval yuzaga chiqmagan mohiyatiga daxldor belgilarini topish va umuman badiiy matn tahlili va talqini yuzasidan tasavvurni, nazmning murakkab tizimini o'rganish rakursini o'zgartirish sinergetik yondashuv vositasida real ahamiyat kasb etadi. Sinergetik matn — bu bir qancha tub, bevosita kuzatilmagan, botiniy, transsendent ma'nolardan iborat bo'lib, ular leksemalarning lug'aviy ma'nolaridan aniqlanmaydi hamda matnostining notekis munosabatlari va jarayonlari majmuini namoyon etadi. Bu esa badiiy matn poetikasi tahliliga ontologik yondashish zaruratini tug'diradi.

Ontologik poetika modellari matnning yozilmagan qatlamini o'qish imkonini beradi. "Poetika va ontologiya ikki qutblilikni namoyon etadi, birinchi vaziyatda asosiy o'rinda moddiy shakllangan voqelikdan yuqori turadigan belgilar tizimi bo'lsa, ikkinchi vaziyatda aksincha holat — matn borlig'ining zohiriy qatlami osti tubliklari tomon "yo'l ko'rsatuvchidir" [Sayenko 2014, 78]. Qadimgi yunoncha *ὄντος* - mohiyat, mavjudlik va *λόγος* — ilm, ta'limot

so'zlari birikmasidan tarkib topgan ontologiya "borliq", "mohiyat", "mavjudlik haqidagi fan" ma'nolarini bildirib, falsafa sohasining bir qismi sifatida olami kubro va olami sug'ro haqidagi ta'limotlar tizimini anglatadi. Borliqshunoslik — ontologiya ochunning, butun olamning mavjudlik mohiyatini anglash uchun xizmat qilgani sababli ushbu falsafiy yo'nalish qadim zamonlardan buyon ilm ahlining e'tiborini tortib kelmoqda. Yagona Borliq, Haqiqatning ikki jihatini namoyon etadigan Haq va xalq, vahdat va kasrat, botin va zohir, o'tkinchilik va abadiylik, harakat va sokinlik, cheksizlik va chegaralanganlik, aniqlik va mavhumiyat, imkoniylik va zaruriylik kabi o'zaro zid munosabatlarga asoslangan dualistik konsepsiyalar, miqdor va o'lchov, sifat, olamiy tartib va haqiqat, fazo, vaqt, harakat, dialektik kategoriyalar ontologiyaning o'rganish obyektidir.

"Ontologik poetika badiiy matnni germeneytik tahlil qilish metodi bo'lib, badiiy asarda tasvirlangan majoziy timsollarni shakllantirgan shaxsiy borliqning umumkosmik borliq bilan munosabatini aniqlashga yo'naltirilgan" [Karasyov 2001, 113]. Mazkur atamani 1993-yil L. V. Karasyov ilmiy muomalaga kiritdi. Jumladan, u shunday deydi: "Adabiyotda ontologik intuitsiya muallifning "ikkinchi reallikni" yaratishga bo'lgan shaxsiy ehtiyojida ham aks etadi va shuningdek, matn tuzilishining o'ziga xosligida, sujet yo'nalishlarida, personaj faoliyatining motivlarida va boshqa turli detallarida ham namoyon bo'ladi. Bu maxsus ma'noviy qatlam tadqiqini (ko'pincha, muallif uchun mavhum matnni) men ontologik intuitsiya yoki adabiyotga ontologik yondashuv deb nomladim" [Karasyov 2005, 91]. Ontologik poetika muallif e'tiborini qaratgan mavjudlik(insoniyat)ning asosiy va boqiy mavzulari aks etgan nuqtalar, "badiiy adabiyotda asarni anglash uchun muhim bo'lgan uning tub, universal ma'nolarini ochuvchi timsoliy qatlamdir" [Karasyov 2005, 93]. Botiniy ma'no – energetik impuls sujet, uslub, ritmning yaralishiga turtki beradi. Botiniy ma'no va matnning energetik impulsi tadqiqot uslubini belgilaydi. Birinchi o'ringa matnning nishoni, timsoli sifatida tanilgan nisbatan kuchli va ahamiyatli, mazmunga boy metafizik, sinergetik nuqtalar chiqadi. Ushbu nuqtalarni L. Karasyov "ontologik bo'sag'a" deb atasa, I. Prigojin "bifurkatsiya nuqtasi" deydi. Har bir matnda o'zaro noteng, zid onlar, fikrlarning ikkilanishi holatlari borki, ushbu nuqtalardan qarama-qarshi tomonga yo'l bo'lib, bo'sag'a badiiy matnning Axis mundi¹siga aylanadi. U matnning butun borlig'i

¹ *Axis mundi* — mifologiyada va dinda Samo va Yerni bog'lab turuvchi o'q, nuqta. Diniy ta'limotlarda ushbu nuqtani aks ettiruvchi mifologema va timsollar bo'lib,

bo'ylab yoyilgan asl ma'noni anglashga yo'naltiradi. Aynan shunday nuqtalarning mavjudligi matnning "muqaddaslik" xususiyatini tasdiqlaydi [Sayenko 2015, 78].

Nemis faylasuflari M. Xaydegger va X. G. Gadamerning badiiy ijod tabiati va badiiy asar mohiyati haqidagi qarashlari ularning ontologik konsepsiyalariga asoslangan. Ushbu konsepsiya bo'yicha san'at ham hayot kabi bir xil ontologik qonuniyatlar asosida mavjudlik kasb etadi. Shuning uchun badiiy asarga hayotning barqaror timsoli sifatida yondashish lozim. Ijodiy faoliyatda matnning yaralish jarayonini borliqning muallifga nisbatan o'ziga xos emanatsiyasi deb tavsiflash mumkin. M. Xaydegger va X. G. Gadamer bo'yicha, matn borlig'i asosida bir o'yin mavjud bo'lib, uning o'zi ontologik subyektdir va o'yinchilarni o'z qoidalari asosida o'zi boshqaradi. Sharhlovchi-kitobxon mushohada etuvchi rolida chiqishi hamda spektakldagi tomoshabin kabi badiiy matn bilan doimiy botiniy, sukutdagi muloqotini yuritishi lozim [Sayenko 2015, 78]. M. Xaydegger san'at va real hayot o'rtasidagi munosabat biri ikkinchisini aks ettirishga, tasvirlashga asoslanmaganligini, san'at asari soya emas, mohiyat (mavjudlik) borlig'i ekanligini ta'kidlaydi [Sayenko 2010, 74].

Poetikaning ontologik qatlami asl, birlamchi ma'no deb ataladi. Asl, birlamchi ma'no — bu mukammal tuzilma, badiiy matnda amalga oshadigan ontologik niyat. Ushbu ma'noni bir umumlashtiruvchi jumla yoki bir so'z bilan berishga urinish haqiqiy vaziyat, holatni soddalashtirishdir. Shunday bo'lsa-da, matnda qandaydir yangi asosiy ma'noviy chiziqni shakllantirish imkoniga ega bo'lish "odatiy" tushunishni inkor etmaydi. Bunda biz sharhlaguncha mavjud bo'lgan matn bilan birga uning paydo bo'lgan yangi shakli ham namoyon bo'ladi, matnda biror bir harf o'zgarmagan bo'lsa-da, munosabatimizni, tushunchamizni o'zgartiradi. Muallif energiyasi va universal matn-imkoniyat bilan mutanosiblikda yuzaga chiqqan birlamchi, asl ma'no butun matnga daxldor bo'lib, uni hech qayerda yaxlit holda uchratib bo'lmaydi. Muallif niyati va matndagi hodisalar ichki tizimi birlashib asl ma'noga, botiniy kuchga, komil g'oyaga, qadriyatga ishora qiladi. Muallif niyati, hissiyotlari, majoziy timsollar matnostidan kelayotgan impuls bilan birlashadi. Asl ma'no nafaqat timsollar ruhiyatida, amallarida yashaydi, shuningdek, matnda muayyan ma'nodan xoli mavjud boshqa qatlam elementlariga ham

bular ustun, zina, tog', daraxt, qasr, shahar va b. Bularning barchasi qarama-qarshi tomonlar birligini, olamning turli darajalari kesishadigan nuqta, olamning yaratilish asosi ma'nolarini bildiradi.

tayanadi [Karasyov 2005, 91-98].

Chingiz Aytmatovning "Asrga tatigulik kun" hamda "Qiyomat" romanlarining poetik xususiyatlari va ontologik ma'nolari bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqot ishida asarda kosmik miqyosdagi hodisalar asosida yotgan jamiyat hayotidagi global darajada keskinlashgan inson va tabiat o'zaro qarama-qarshiliklari tahlil qilinadi [Smirnova 2014, 210]. Romanning janr xususiyatlari va mifologik timsollari, "madaniyatlar sintezi"dan kelib chiqib muallifning ontologik poetikasiga "yangicha idrok" sifatida qaraladi. Tadqiqotchi ontologik poetikaga Ch. Aytmatov asarlarini o'qishda, xususan, muallif shaxsiy borlig'ining umumkosmik borliq bilan aloqadorligini namoyon etishda, asarning majoziy-timsoliy qatlami hamda kompozitsiyasi germeenvtik tahlilining eng yaxshi metodi sifatida baho beradi. Asarning arman shoiri G. Narikatsining: "Bu kitob jism-u fig'onimdir mening, Bu kitob jon-u jahonimdir mening" misralari bilan boshlanishi uning botiniy, ontologik ma'nolariga ishora qilishini ta'kidlaydi. Ruh va jism, uzoq o'tmish va yaqin kelajak, Sharq va G'arb, erkinlik va tobelik, o'lim va hayot, ezgulik va yovuzlik kurashi aks etgan o'zaro zid nuqtalarda yozuvchining asl niyati amalga oshadi. "Ontologik poetika diqqatni insoniyatning abadiy muammolariga ishora qiluvchi timsol va metaforalarga qaratadi. Tabiiylik va ruhoniyyat hamda ularning dialektik munosabati, Chingiz Aytmatov bo'yicha, insonning ma'naviy yetukligi, uning Kosmosda barqarorligi va Xaosga qarshi tura olishi uchun zaruriy sharoitdir. Bo'ri timsoli Sharq va G'arb xalq og'zaki ijodi va mifologiyasida keng tarqalgan bo'lib, u onalik, yaratuvchilik, mehr, ezgulik kabi ma'nolarni anglatadi. Akbara va Toshchaynar, Avdiy Kallistratov va Bo'ston sujeti chiziqlari asarning ontologik ma'nosi va tuzilmasini tushunishda muhim. Akbara va Toshchaynar insoniyat olamining qurboni, mazlum. Insoniyatga qarshi, hatto, bo'rilarining xudosi Onabo'ri ham qarshi chiqa olmaydi. Ch. Aytmatov o'z asarlarida o'zlikni anglashga ontologik muammolar yechimini topmasdan erishib bo'lmasligini ta'kidlaydi [Smirnova 2014,]. Demak, matn borliqning nusxasi. Bunday matn kitobxonga ma'lum bir nuqtalarda shunday ta'sir etish kuchiga egaki, uning intuitsiyasi muallifniki bilan muvofiq tushadi. Haqiqiy ontologik tilda suhbat boshlanadi [Sayenko 2010,74].

Ontologik poetikada tadqiqotchisini matnda "nima" va "qanday" ifodalanganligi emas, shakl va ma'no yaxlit tirik organizm sifatida "nimaning vositasida" o'zini namoyon etgani, uning mexanizmi qiziqtiradi. Ushbu vositaning kelib chiqish manbalari,

mushohada, tajribagacha mavjud hamda aqliy bilimlar sintezi hisoblangan mumtoz ta'limotlar haqida qisqacha to'xtalish zarur.

Ma'lumki, Sharq, xususan, o'zbek mumtoz adabiyoti tashakkulida barcha mashhur diniy-falsafiy ta'limotlar islomlashgan ko'rinishda katta rol o'ynaydi. Intellektual doira sohiblarining islom asoslari, aqidalari, komil inson tushunchasi, ikki olam munosabatlarida insonning o'rni, borliq va uning aspektlari, insonning bilish imkoniyatlari va shakllariga qiziqishi islomda ilohiyot (teologiya) ilmini shakllantirdi. Agar ilk sufiylik qarashlarida jamiyatdan etak silkish orqali Haqqa yaqinlashish, axloqiy komillikka intilish ustuvor bo'lsa, keyingi davrlarda, birinchi o'rinda, borliq sinoatini tushunishga harakat kuchaydi. Ilmiy manbalardagi talqinlarga ko'ra, ushbu davr intellektual muhit ta'siri natijasi edi. Ilohiyot ilmlaridagi (tasavvuf, kalom) botiniy ruhoniylar hayotni tavsiflovchi qarashlar tizimi tez orada g'ayb olami sir-sinoatidan so'z yurituvchi ontologik tahlilga suyangan ta'limotlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Buning yorqin natijasi "vahdat ul-vujud" ta'limotidir. Inson ikki olam o'lchovlarini anglashga intilar ekan, haqiqiy ilm asoslarini izlar, ilohiy kitoblar, muroqaba, mushohada va mantiqiy fikrlardan xulosalar chiqardi. Natijada, tasavvuf, falsafa, kalom va boshqa shu kabi borliq mohiyatini bilishga intilgan ta'limotlar va bir-biriga zid g'oyaviy guruhlar shakllandi. Ushbu jarayonda insoniy bilish shakllari, darajalari, uning imkoniyatlari nimalarga qodirligi, erishilgan bilimning haqiqiy yoki botilligi borasidagi bahs-munozaralarning o'zi ikki guruhga bo'lindi. Biri Ibn Arabiy tomonidan bayon etilgan "vahdat ul-vujud" ontologiyasi modeli: "U hamma narsa", ya'ni Yagona borliq konsepsiyasi, ikkinchi guruh "Hamma narsa Undan" konsepsiyasiga tayangan "vahdat ul-shuhud" ta'limoti asosida rivojlandi. Har ikki oqimning namoyandalari, kitoblari paydo bo'ldi.

Mumtoz she'riyatda ilohiy ishq motivlari ustuvor bo'lib, ularning shakllanishiga "vahdat ul-vujud" g'oyalari bevosita o'z ta'sirini ko'rsatgan. Ushbu ta'limotga ko'ra, "Parvardigor inson qalbida O'zini ko'radi. Demak, olam — muhabbat mahsuli, inson — Xudoning eng sevgan maxluqi. Shunday ekan, muhabbat, intilish ikki tomonlama — biz Xudoga intilamiz va Xudo bizga tavajjuh etadi. Oshiq va ma'shuq tushunchalari bir-biri bilan almashib, qorishib ketadi" [Komilov 1999, 6]. "Vahdat ham aslida Olamni chulg'agan nuri ilohiyning iymonda aks etishi. Nurda kasrat belgisi yoki xususiyat yo'q — Haqiqiy Birlik timsoli" [Haqqulov 1995, 122].

"Vahdat ul-vujud" ta'limoti zamirida yotgan Yagona

borliqning bir-biridan ajralmas ikki tomoni bo'lgan g'ayb va shuhud olami o'rtasidagi ontologik hamda gnoseologik taqsimoti va tizimiga asoslanib Alisher Navoiy ijodining ichki mantig'ini, falsafiy mazmundagi intuitiv va tizimli dunyoqarashini belgilash ulug' mutafakkirimiz badiiy tafakkurini anglashda muhimdir.

Ontologiyada metakategoriyalar sirasiga kiruvchi javhar va jarayon, harakat va moddiylik, fazo va vaqt, imkoniylik va zaruriylik munosabatlari juftligi talqini xususida muxtasar tarzda to'xtalish lozim. "Vahdat ul-vujud" ontologik ta'limotining *tanzih-tashbih* modeli asosidagi talqinida Olloh Zotining (Ahadiyat) kasrat olamiga nisbatan mutlaq farqi (tanzih), shuningdek Uning mulk olamiga o'xshashi (ya'ni Ollohning oshkorligi va pinhonligi) ta'kidlanadi. Bunda keltirilgan *zidliklarni* yaxlit idrok etishning badiiy ifodasi tahlili inobatga olinadi.

Foil — *fe'l* — *maf'ul* ontologik modeli talqinini majoziy aks ettiruvchi *ma'shuqa* — *ishq* — *oshiq*, *naqqosh* — *naqsh* — *manqush* kabi shakllari tarkibidagi *fe'l* (*ishq*, *naqsh* — masdar) tushunchasi *jarayon* ma'nosida kelib ontologik jihatdan moddiylik aspektlari ta'siriga kirmagan, mavhum, amalga oshmagan, vaqtdan tashqari, kasrat olami uchun imkoniylik hisobidagi ontologik darajani anglatadi. *Vaqt* aspektida *amal* kasratda turfa xil va shaklda namoyon bo'ladi, harakatga o'tadi (*maf'ul* — *harakatlanmish* — *mulk olamida*). *Jarayon* (*ishq*, *naqsh*) *Foil* (Harakat sohibi — Olloh) ilmining obyektini (a'yoni sobita) bo'lib, harakatdan tashqari, ma'dum holati hisoblanadi. *Fazo* substansiya (javhar, mohiyat)ning *vaqt amal* ko'paytmasini (kasrat bo'lishini) ta'minlaydi. Moddiylik *fe'l (amal)*da o'z imkoniyatlaridan tashqari holatda bo'ladi (mosuvo; transtendent holatda; a'yoni sobita). Ushbu mexanizmni yurituvchi *Foil* Alloh bo'lib, *maf'ul* tomonidan U haqda tafakkur qilish bilan amalga oshadi. *Fe'l* (*ishq*, *naqsh*) *Foil* va *maf'ul* munosabatini ta'minlaydi.

Demak, ontologik yondashuv matning alohida qatlamini o'rganadiki, bu qatlam matnning moddiy shaklida yaqqol aks etmaydi; u nomavjudlikda mavjud; tashkilotchining irodasidan, niyatidan tashqari holda o'zini tashkillashtiradi, o'z izlarini qoldirsada, bo'y ko'rsatmaydi. Ontologik poetikada fundamental antiteza mavjudlik va nomavjudlik o'rtasida kechadi. Shakllardan iborat olam va shaklsiz adam. Ontologik poetikada aynan shu borliqning makon va zamon aspektlaridagi majoziy ifodasi muhim bo'lib, ular butun asar yoki matn bo'ylab kezadi, mohiyatga ishora qiladi.

Badiiy matnning asl ma'nosini o'zida yaxlit tarzda umumlashtirgan va asar ontologik qatlamining nishoni hisoblangan,

tarixiy-madaniy ma'no tashuvchi o'ziga xos tavsifga ega timsollar ular harakat qilayotgan *makon* va zamonning maksimal darajadagi kuchli, o'ta tig'iz, keskin holat va hodisalarida namoyon bo'ladi (hayot va o'lim; yuksalish-tubanlashish; o'zgaruvchan hayot; sevgi — bemorlik; haqiqat — yolg'on; mavjudlik — yo'qlik). Matnda odam va olam ko'p jihatdan umumiylik kasb etadi, botiniylik va zohiriylik birlashadi, yaxlitlikka aylanadi, insonda o'ziga xoslikni yaratadi, hayotga nisbatan yo'nalishini belgilaydi; lisoniy-majoziy ma'nolar, ifodalar davrning madaniy qiyofasi, siyrati bilan birlashadi, "tabiati jamiyatdan, jismi ruhoniyyatidan farq qilmagan insoniy hissiylik, g'oyaviylikning murakkab kompleksini yaratadi" [Karasyov 2005, 94]. O'zaro zid munosabatlar metakategoriyasi ontologik yondashuvning asli, fundamental asosi hisoblanadi. Talqin mantig'ining fundamental uslubi shu nuqtadan boshlanadi. Asl ma'no tashuvchi timsolning qanday shakllantirilganligi asarning organik yaxlitligini, matn modelini anglash imkonini beradi. Timsollar dinamik zanjirini tuzish bilan asarning birlamchi, asl ma'nosini, umumiy yo'nalishini, yaxlitligini anglaymiz. "Asl ma'no estetik olamning eng muhim jihatlarini aks ettirishi, konkret matnga tegishliligi bilan birga, umuman teskari holatda bo'ladi: matnning na g'oyasi, na sujeti bilan mutanosib, chunki asl ma'no o'z asosini har bir matn uchun xos bo'lgan mukammal qatlamdan, ya'ni hayotning yagona, universal va boqiy qadriyatlari qaror topgan mavzulardan oladi".

Badiiy matn talqini, diskursning maqsadi majoziy-timsoliy ifodalar vositasida borliqning xususiyatlari va bu boradagi muallif dunyoqarashi haqida axborot olishdir. Ushbu axborot muallif shaxsining xususiyatlari, ijodiy faoliyati, davr madaniyati, janr, uslubi bilan birlashadi. Ontologik ma'nolar turli asarlarda turli timsollarda aks etsa-da, asosi bitta.

Ma'lumki, Alisher Navoiy dunyoqarashining shakllanishiga nafaqat islom dini, balki nasroniylik hamda yahudiylik, zardushtiylik g'oyalari, qadimgi yunon va hind-u xitoy faylasuflari asarlari ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Bu uning borliq ilmini yaxlit anglashga bo'lgan intilishidan nishonadir. "Xamsa" sharq-islom badiiy tafakkurida faol tarzda namoyon bo'lgan sintetizm jarayonining mahsuli. Chunki "Xamsa" o'zining shakllanish bosqichlarida ilohiy kitoblar, jahon xalqlari mifologiyasi, folklor va yozma adabiyot janrlari bilan izchil tarixiy-poetik munosabatga kirishgan" [Jo'raqulov 2017, 15]. Ulug' shoir asarlarida Xitoy, u yerda keng tarqalgan falsafiy maktablar, olam va odam, madaniyat va san'atning ontologik talqinlari

bilan bog'liq ba'zi jihatlarni sezamiz. Xitoy bilan bog'liq sujet va personajlarning Alisher Navoiy asarlarida oldingi xamsanavis salaflar ijodiga qaraganda ko'proq va kengroq uchrashiga shoir o'tmish ajdodlarining tarixiy-migratsion jarayonlari ham o'z ta'sirini o'tkazgan bo'lishi mumkin. Xitoy falsafasining ilk vakillari Konfutsiy va Lao-szi (Dao) o'g'itlari shoir ijodiga bevosita va bilvosita o'z ta'sirini o'tkazgan.

Alisher Navoiyning asarlarida islom falsafasi ontologik konsepsiyalarining badiiy talqini, xususan, "tifl" istilohi va u bilan bog'liq metametaforalarga [Turamuratova 2010, 104-195] yuklangan ma'nolar e'tiborga molik. San'at va fanning sintezi poetik ifodada mujassamlik topib metametafora atamasini yaratdi. U K. Kedrov tomonidan 1984-yili ilmiy istiloh sifatida kiritildi: "Bunda daraxt zamindan, samo Yerdan, samo koinotdan, koinot insondan farqlanmagan holda mavjud" [Kedrov 1999, 34]. Metametafora ikki olam kesishadigan nuqta, yaxlit olamning komil manzarasi.

1. **Aql pirikim** malak xaylig'a erdi muqtado,
Ul pari ishq i aro **bozichayi atfoldur**
[Badoye ul-vasat, 159-g'azal].

2. Angaki, bo'ldi **junun** ishq ichinda yog'durdung
Xirad qushini uchurmoqqa **tifllardin** tosh
[G'aroyib us-sig'ar, 242-g'azal].

3. Ey ko'runub **g'urra** kibi **tiflzod**,
Tifli **raxing** charxi **qadimiynihod**.
Ins-u malak joni-yu jononasi,
Ikki jahon gavhari yakdonasi
[Hayrat ul-abror, 23].

4. Vahki, sen **tifldin** o'ldi mabhut,
O'ylakim **piri ko'hansol** xirad
[Navodir ush-shabob, 121-g'azal].

5. Ishingiz jon-u din olmoqdur, ey **mug' dayri atfoli**,
Agar **kuffori xaybarsiz** va gar **turki xitodursiz**
[Badoye'ul-vasat, 204-g'azal].

Tifl istilohi haqidagi ma'lumotlarga (fraktallarga) murojaat qilamiz. Navoiy asarlari tilining izohli lug'atida *tifl*ning: 1) bola,

go'dak, chaqaloq (ko'pligi atfol); 2) yosh; navjavon; bo'y yetgan; *tifli g'aflatparast* — beparvo chaqaloq; *tifli najand* — xor-u zor, g'amgin bola; *tiflvash* — bola tabiatli, sodda; nozik, nozanin, go'zal; *tiflzod* — bolalikdan, tug'ilishdan taniqli belgini anglatuvchi ma'no qirralari izohlangan [Alisher Navoiy tilining izohli lug'ati 1984, 232–233]. “G'iyos ul-lug'ot”da [G'iyos ul-lug'ot 1988, 26–27]: 1) *tifli shab* — oy, moh; 2) *tifl* — yangi tug'ilgan chaqaloq; 3) *tifli hindu* — ko'z qorachig'i; 4) *tifli chihilro'za* — yangi tug'ilgan chaqaloq kabi ma'nolar va ular asosidagi badiiy tahlillarni kuzatish mumkin. Jumladan,

*Zulfiing ochilib, orazi diljo' bilan o'ynar,
Hindubachaye sho'xdurur, suv bila o'ynar.*

Baytdagi hindubacha zulfga muqoyasa etiladi. Shuningdek, bu qiyosdan ma'shuqa yuzining suvdek tiniq, musaffo va hayotbaxshligi anglashiladi [Jumayev 1991, 156]. Bu qiyosda hindubacha va zulfning ikki monand belgisi — qoraligi va sho'xligi asos qilinadi. Ushbu timsolni buddaviylik, nasroniylik, yahudiylilik, daosizm ta'limotlarida ham uchramiz. Nasroniylik diniy manbasi “Injil”da shunday oyat bor [Injil (Mf. 18:3): “*Bola kabi bo'lmasangiz, Osmon shohligiga kirolmaysiz*”, shuningdek, avliyo Pavel tomonidan ham donishmandlik go'dak ma'sumlighi, bokiraligi bilan qiyoslangan. “Bu dunyoning donoligi Xudo oldida aqlsizlikdir: “*U donolarni o'zlarining quvligi ila to'rga ilintirar*” [Injil. 1kor:3:19; Sir 33:14]. Daosizm diniy ta'limoti manbasi “Dao de jin”da go'dakning kuchi, qattiqligi, yetilganligi emas, balki yumshoqligi va zaifligi afzal ko'riladi. Go'dakning aynan nafis va nozik tanasi daosizm da boqiylik, mukammallik timsoli. Yangi tug'ilgan go'dak boqiylikning o'chog'i, markazidir (hayotiy energiyaning quyqasi kabi). “*O'z jasurligini kimki bilarkan, kamtarinlikni saqlay olsa, o'sha go'yo tog' jilg'asi kabi mamlakatda bosh bo'ladi. Mamlakatda kim bosh bo'lsa, o'sha muttasil Deni tark etmaydi va go'dak holatiga qaytadi*” [Musurmanov 2016, 41]. Ushbu ta'limotda go'dak-donishmand metaforasi faol qo'llaniladi, lekin tug'ilmagan homila obrazi yanada qiziq va chuqur talqin qilinadi. Tug'ilmagan go'dak holati abadiylikni, sokinlikni, butun mavjudot hamda o'z azaliy tabiati bilan birlashishini anglatadi. “G'iyos ul-lug'ot”da keltirilgan ma'lumotda ham o'xshash talqinlar mavjud. Dao ta'limoticha, inson tanasi mikrokosm, butun borliq — makrokosmning timsoli. Dunyo, olam bir butunlik sifatida tushunilganligi bois olamdagi barcha narsalar katta va kichik, hayot va o'lim “qonun”lariga — “dao” qonunlariga amal qilishi g'oyasi

vujudga keldi.

Keltirilgan baytlardagi ajratilib ko'rsatilgan so'zlar o'zaro zid vaziyatda (notekis muhitda) namoyon bo'lmoqda. Ular sinergetik markaz yoki kuchli nuqtalar: *tifl-piri ko'hansol*, *g'urra tiflzod-raxi qadimiynihod*, *junun-xirad*; *xirad-tifl*; *aql piri-bozichayi atfol*.

Bifurkatsiya nuqtasidagi subyektiv va obyektiv tavsifga ega barcha mavjud sharhlarni (xaos, beqaror muhit), qarama-qarshi tomonlar xususiyatini aniqlashtiruvchi kuchli va kuchsiz ma'lumotlar iyerarxiyasini (semiotik darajaga ko'ra) tuzamiz.

1-qatlam ma'lumotlari: *tifl(I)* — go'dak; *tifli chihilro'za* — yangi tug'ilgan (qirq kunlik) chaqaloq, bola; *tifl(II)* — yosh; navjavon; bo'y etgan;

2-qatlam ma'lumotlari: *tifli g'aflatparast* — beparvo chaqaloq, *tifli najand* — xor-u zor, g'amgin bola; *tiflvash(II)* — nozik, nozanin, go'zal; *tiflzod* — bolalikdan, tug'ilishdan taniqli belgisi; *tifli shab*- oy, moh; *tifli hindu* — ko'z qorachig'i; *tiflvash(I)* — bola tabiatli, sodda.

Yuqorida keltirilgan baytlarda ba'zida *piri xirad* malak hayliga rahnamo bo'lsa-da, *bozichai atfol* — tifl qo'lida o'yinchoq holiga tushadi [1]. Keltirilgan baytlarda istilohlar o'ziga zid sifatlarga qiyosan yuzaga chiqadi: *g'urra tiflzod* — *raxi qadimiynihod*; *go'dak-donishmand*; *bozichai atfol* — *piri ko'hansol*. Jununlik (aqlsiz, hushsiz) ham tifl bilan munosabatdosh. Mutanosiblik, uyg'unlik markazida bir qarashda juftlik tomonlari o'zaro bir-birini inkor etadi, lekin, shu bilan birga, ular mutanosib, biri ikkinchisini taqozo etadi, ta'minlaydi. Keltirilgan [5] baytda esa aslida go'dak va donishmand bir-birini inkor etgani yo'q, ular o'zaro mutanosib, [3] bayt ham ushbu ma'noni to'ldiradi. Aynan yaxlitlikdagina tomonlar sokinlik, vahdat, boqiylik, mukammallik, ilohiylik (**3-qatlam ma'lumotlari, invariantlar**) kabi universal ontologik g'oyalar kasb etishi mumkin. Ongosti metaforasi, metafizik metafora kabi izohlar berilgan *metametafora* 3-qatlam ma'lumotlarida aks etmoqda. "An'anaga asoslangan sharq adabiyotida analog shakllar qiyosi shu analogik holatlarni o'z ichiga olgan asar talqinida muhim o'rin tutadi. Biroq muallif bir invariantni bir necha o'rinda, o'zi anglamagan, maqsad qilib qo'ymagan (irratsional) holatda, boshqa rakurs yoki yangidan qo'llash jarayonida asari yoki uning bir qismini o'zi talqin etadi (avtointerpretatsiya)" [Erkinov 2019, 152]. Alisher Navoiy yuqorida aks ettirilganidek, ba'zi baytlarida tiflning ontologik ma'nosi talqinini, "irratsional interpretatsiya"sini (***Insu malak joni-yu jononasi, Ikki jahon gavhari yakdonasi***) berib o'tadi, *komil*

inson metafizik konsepsiyasiga ishora etadi. Har bir fraktal iyerarxik tizimda katta axborot manbayiga ega. Shu sababli fraktallar qatlami bir-birini to'ldirib boradi, shuningdek, intertekstual maydon hosil qiladi. Yuqorida keltirilganidek, baytdagi mutanosiblik markazida (MM) fraktallar o'zaro zid nuqtada kesishadi, xaos hosil qiladi, beqaror holat esa tizimni ta'sirchan holatga keltiradi, har qanday tashqi ta'sir ularni ma'lum bir tomonga (attraktorga) o'zgartirishi, tartiblashi, barqaror qilishi mumkin. Bifurkatsion nuqtada tomonlar qaysi attraktorni¹ (yo'nalishni) tanlashi aniq emas. *Tifl* timsoliga bog'liq assotsiativ istilohlar juftligi bifurkatsion nuqtada tartib mezonlariga asosan ma'lum bir yo'nalish tanlovini taqozo etadi va tizim barqarorligini ta'minlaydi. Attraktorlar qayerda, qanday asosda namoyon bo'lmoqda?

"Xamsa" dostonlarining hamd va na't qismlari ontologiyasi attraktorlardir. Sinergetikada attraktor atamasi muallifning poetik niyatini, g'oyaviy yo'nalishini, asl maqsadini belgilaydi. Alisher Navoiyning g'oyaviy-poetik maqsadi aynan shu qismlarda hamda dostonning boshqa sinergetik, kuchli nuqtalarida, matnosti makonida aks etgan. Attraktorga zid o'laroq repeller atamasi qo'llanilib, *maqsaddan to'suvchi* ma'nosini bildiradi, matnning zohiriy qatlamiga ishora qiladi. Ular o'rtasidagi raqobat qatlamlar qutblanishi mohiyatini namoyon etadi, tartib mezonlarining attraktorga muvofiq tanlovini tashkillashtiradi. Talqin qiyoslash, baholash, qo'llash, tasniflash, modellash tirish kabi bilish usullarini qo'llashni talab etadi. Tartib mezonlari mustaqil harakatlangan holda zid tomonlarni, ya'ni matn va matnosti hududini muvofiqlashtiradi. "Xamsa" dostonlari talqinida tartib mezonlari modeli subyekt-predikat konstruksiyasi, matn makrosintaksisi asosida tarkib topdi. "Xamsa" yaxlit matni makrosintaksisiga asosan hamd va na'tlar *tanzih* — *tashbih* zotiy talqin modeliga, dostonning boshqa qismlari *foil* — *fe'l* — *maf'ul* fe'liy talqin modeliga ko'ra tahlil etildi. Tartib mezonlari asosidagi mutanosiblik ijodiy sinergetik jarayon. Bunda ikki tomonning ham, ya'ni sinergetik, kuchli hamda zaif nuqtalar xususiyatlarini inkor etib bo'lmaydi. Ikki tomon kelishuvi mexanizmi tartib mezonlari vositasida amalga oshadi va bu botiniy holatdir. Diskursning asosiy g'oyalarini, badiiy timsollarni, makon va zamon tuzilmasini yaratishda, shuningdek, obyekt va hodisalarga baho berishda metametaforalar muhim ahamiyatga ega. "Epik matndagi metametaforalar konseptual vazifani bajaradi, ya'ni har

¹ Attraktor — jolib, o'ziga tortuvchi, jalb etuvchi; jozib—o'ziga jazb etuvchi, jazba sohibi

xil turdagi obyektlarning o'xshashligini topishga, aynanlashtirishga yo'naltiradi. Metametaforalardagi implitsid (botiniy) va eksplitsid (zohiriy) o'xshashlik tasdig'i kompozitsion nutqiy shakllar doirasida ro'y beradi" [Pixtovnikova 2011, 110—115]. Metaforalar yangi sifat darajasiga chiqadi, ularning mohiyati ochiladi.

Matnni o'zaro zid tushunchalar munosabatini tushuntiruvchi "Oltin taqsimot" qonuniga muvofiq talqin etish uning ontologik, botiniy modelini anglash imkonini beradi. "Oltin taqsimot/kesma" qonuniga ko'ra, borliqdagi barcha narsa va hodisalar mukammal taqsimotga (62/38) asoslanib yaratilgan. Yaxlit tizimdagi har bir element kesmada noteng (o'rtacha) taqsimlangan bo'lsa-da, ular o'zaro uyg'un, har bir kichik bo'lak katta bo'lak hajmi, miqdori bilan teng, mutanosib. Ushbu nuqta energetik quvvat manbai ekanligi ta'kidlanadi. (Galaktikamizdan tortib inson tanasining har bir organigacha ushbu oltin taqsimotga ko'ra yaratilgan (Fibonachchi figurasi; spiralsimon, zulfga o'xshash). Ontologik poetika nazariyasidagi botiniy, ichki impuls tushunchasi ham ushbu qonunga muvofiq yuzaga chiqqan. Chunki, poetik ontologiyani anglash o'zaro zid tomonlar uchrashgan, matnning "muqaddaslik" xususiyatini tasdiqlovchi nuqtadan boshlanadi.

Shu o'rinda barcha diniy-falsafiy ta'limotlarda mavjud qarama-qarshi munosabatlarga nisbatan qarashlarni keltirish joiz. Olamda mavjud turli dinlarni birlashtiruvchi bosh g'oyani anglash, umuman, dinga umumiy ta'rif-tavsif berishda bir nechta muhim mezonlarni keltirish mumkinki, shulardan biri turli diniy ta'limotlar mohiyatida mavjud qarama-qarshiliklar, ziddiyatliklar munosabati masalasi, ya'ni umumiy ma'noda ezgulik va zulm, iymon—kufr, muqaddaslik—qadrsizlik konsepsiyalari. Qadimgi misrliklarning qarashicha, barcha mavjud narsalar bir xil xususiyatga, tabiatga ega bo'lib, insonlar va xudolar o'rtasidagi farq faqatgina ularning tabiatiga ko'radir, ya'ni shu tabiatning namoyon bo'lish darajasiga bog'liq. Ushbu qarashda, qarama-qarshi tomon, zidlikka o'rin yo'q, faqatgina ezgulikning darajalari haqida gap ketadi. Buddizm Maxayana maktabi ta'limotida ezgulik, muqaddaslik (*nirvana*) va jaholat, nopoklik (*sansara*) o'xshash, sansaraning o'zi esa yagona va ikkilanmaydigan (*advaya*) voqelikni parchalovchi, fundamental va transsendental adashishning, g'aflatning (*avidya*) mevasidir, ushbu ikki tomon birlashishining intuitiv kechinmasi (*prajnya*) fikrning ravshanlashishi va uyg'onish sifatida baholanadi. Tipologik yaqin g'oyalar braxman-hinduviylik an'anasida ham mavjud (*advayta-vedanta*). Voqelikka yagonalik, birlik sifatida qarash, qarama-

qarshilikni bartaraf etish diniy tafakkurdagi kamolotdan darak beradi. Bundan tashqari Vajrayana (*oliy yoganing tantr darajasi (annutara-yoga tantra)*) buddaviylik an'anasida Buddaga tortiq uchun gullar va boshqa turli narsalar emas, aynan nopoklik va chiqindilar ravo ko'riladi, ya'ni bu voqelik yagonaligi, "go'zal—badbashara" "muqaddaslik—tubanlik" kabi zidlikning sarob ekanligi g'oyasining ifodasidir. Ushbu fikrlarga e'tiroz bildirish o'rinli deb hisoblaydi E. Torchinov o'zining "Религии мира: опыт запредельного" kitobida. Chunki bu yerda "poklik va nopoklik" nazariyasini rad etish asosida amalda zidlik tamoyili saqlanyapti. Masalan, nirvana va sansara dualizmini rad etgan Maxayana maktabi tarafdorlari cherkovlarda yashab, muayyan udumlarini amalga oshirishardi, duolar o'qishadi, meditatsiya bilan shug'ullanishadi, Buddaga tortiqlar qilishadi (nopokliklar bilan bo'lsa-da). Buddaviylikning tantr an'anasida yuksak kamolot sohiblari hisoblangan maxasidxlar — tarkidunyochiyoglar ushbu zidlik o'rtasidagi chegarani yo'qotishga harakat qilishdi — ezgulikni namoyishkorona johillashtirishdi. Ular buddizmning mazmun-mohiyati va hinduviylarning pok aqidalari, axloqiy me'yorlarini buzib, o'z hayot tarzlarini nafaqat rohiblarga, shuningdek, taqvodor oddiy kishilarga ham qarama-qarshi qo'yishdi. Ular eng quyi tabaqaga mansub pariylar bilan yashashi, go'sht tanovul qilishi, mast bo'lishi kabilar mumkin edi, shunga qaramay, ular avliyo va karomatgo'y kishilar sifatida e'zozlanishdi. Maxasidxlar zohiriy hayoti tarzi ostida botiniy hikmatga ishora bo'lib, buddaviylik diniy qarashlarini ifodalab keldi [Torchinov 1998, 79].

Muhyiddin ibn Arabiy bo'yicha, "Xudo hamma narsada demak. U hatto noqis narsalar va e'tirozga loyiq sifatlarda ham zuhur qiladi. Har bir narsaning teskari qutbi bordir. Allohning juft sifatlarining ko'rinishi sifatida ezgulik va yovuzlikning bo'lishi obyektiv holatdir. Bu holat Haqning zuhur etish xohishi natijasidir. Inson o'z faoliyatida erkin irodaga ega. Xohlasa ezgulikka, xohlamasa yovuzlikka ergashadi. Bu Odam Atodan meros. Sufiylar har bir yomonlikda Allohning ezgulik irodasini ko'radilar. Odam Ato gunoh qilmasa, Yerga xalifa bo'lmasdi, shayton — Iblis ham Alloh bandasi, uning dushmani emas. Mansur Halloj, Attor asarlarida Iblis haqidagi fikrlar shu xulosaga olib keladi [Sirojiddinov 2011, 172].

Chin xalqining qadimgi falsafiy tushunchasiga ko'ra, butun olam ikki qarama-qarshi in-yan yoki boshqacha aytganda, ikki qarama-qarshi energiya o'rtasidagi kurashga asoslanadi. Buni hayotdagi yorug'lik va zulmat, kun va tun, oy va quyosh, osmon va yer, issiq va sovuq, toq va juft, er va ayol kabi tushunchalar o'rtasidagi

munosabatda ko'rishimiz mumkin. Ushbu ziddiyat o'rtasida doimiy kurash bir-birining ketidan quvib yuruvchi baliqchalarga o'xshash oq(yan) va qora (in) rangli shakllarda va butun borliqning qurilishini aks ettiruvchi trigramma — gorizontaal uch qatorli chiziqli shakllarda aks etgan. Ularning mazmunida insonning yashashi uchun, albatta, muvozanat va uyg'unlik bo'lishi shartligi aytilgan. Olam tuzilishi va taraqqiyotning qarama-qarshiliklar kurashiga asoslangan falsafasi Markaziy Osiyo ellari orasida qadimdan mavjud bo'lib, u zardushtiylilik, buddaviylilik davrida yanada takomillashgan. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonidagi nasroniy ayolni sevib qolib, shu paytgacha qadrlagan barcha narsasidan voz kechgan shayx San'on hikoyasini eslash o'rinli. Qariya, shayx islomiy amallarni g'ayridiniy qarashlarga, narsalarga almashadi: tasbeh o'rniga zunnorni oladi; avvalroq ko'rmaganiga afsus chekib, faqatgina ma'shuqasining yuziga qarab toat-ibodat qiladi, tahorat olishga suvi yo'qligini, ko'z yosh o'rniga faqatgina pushaymondan ezilgan "jigar qoni" oqayotganini aytadi. Iymon va butparastlik, kufr g'oyasini qarama-qarshi qo'yadi. Kasrat olami yaratilari ortida yagona Haqiqatni ko'rди, u islomiy amallardan voz kechmadi, lekin qayta fikrlashi, anglashi natijasida ushbu amalni (tahorat olishni) "jigar qoni" vositasida bajardi, ya'ni Ilohiy ma'shuqaga kuchli ishtiyoq, ehtiros qayg'usini majoziy sharhlaydi. Tasbeh o'rniga zunnorni oldi — Haqiqatga xizmat qilish ma'nosida. U tavbadan, namozdan voz kechmaydi, balki o'z namozlarida johilligidan tavba qilib, afsus chekib, Olloh haqidagi tasavvurlarini, bilimlarini qayta ishlashga, anglashga harakat qiladi.

Shunday qilib, ontologik poetikada asl ma'no hodisalarning ziddiyatli nuqtasida o'zini namoyon etadi. Navoiyning *tifl* va *piri xirad* kabi timsollariga yondashuvi uning diniy bag'rikenglik qarashlari mazmunini aniqlashtiradi. Insonning aslan fitrati pok va o'zgarmas, demak yovuzlik, gunoh, jaholat, iymonsizlik va shu kabilar aksidental, ikkinchi darajali hodisadir. Ontologik qarashlar qarama-qarshi, noteng tomonlar mutanosibligini, ularning bir-biri mavjudligini ta'minlab turishi zarurati g'oyasiga asoslanadi.

Mumtoz asar mualliflari ijodi ularning intuitiv, transsendent faoliyati mahsuli ekan, ularning asarlari talqini, tahlili natijasida olinadigan ma'naviy, estetik zavq jarayoni o'ziga xos metodologik tayyorgarlikni talab etadi. Borliqning kashf etilgan umumiy qonuniyatlari asosidagi yondashuv insoniyatning ilmiy salohiyati, tafakkuri, taxayyul olamining rivojlanishi natijasida ko'pgina global muammolar yechimini beradi. Ulug' shoirlar faoliyatida

yagona asl ma'noning turli variantlari, shuningdek, ularning o'zaro mutanosibligi har bir olingan alohida matnda o'zgacha nodirlik va poetik konkretlik, originallik yaratadi. Muayyan mavzu yoki mavzular yig'indisi ularning barcha e'tiborga molik asarlarida kuzatiladi, ular bitta tuganmas mavzuni yoritishadi.

Beqaror tizimning ma'lum bir attraktorga bo'ysunishi, o'z-o'zini tartiblashining sinergetik asosini, modelini tanlash bilan tasavvufiy badiiy matn talqinini yangi sifat bosqichiga chiqarish mumkin. Buning uchun bizda sinergetik matn talab qilgan:

1) o'z-o'zini tartiblashga qodir bo'lgan elementlar va tarkibiy qismlarning yetarli darajada mavjudligi;

2) obyekt o'zini qurshab turgan muhit bilan ochiq muloqotda ekanligi;

3) beqaror holat;

4) rivojlanayotgan obyekt faqat sabab-oqibat, zaruriyat orqali amalga oshishi bilan cheklanmasdan, rivojlanishning tasodifiy, tadrijiy, deterministik jarayonlarini hisobga olish imkoniyati mavjudligi sinergetik rakursda talqin etish, yangicha yondashuv modelini qabul qilishga turtki beradi.

Badiiy matnning an'anaviy tahlilidan voz kechmagan holda taklif etilgan yondashuv sujet elementlari, g'oyalari va poetik shakllari, estetik universalliklar haqidagi tasavvurimizni chuqurlashtiradi va kengaytiradi. "Matn talqiniga ontologik yondashuv murakkab jarayon. Sujet, motiv yoki yaxlit mazmun tuzilishini tushunish va ushbu qolipda qolib ketish mumkin emas. Matnda muallif uchun ham mavhum kuchlar mavjud bo'lib, uni o'z irodasiga qarshi yurishga, yo'nalishini, burilishlarni, hatto xotimani ham o'zgartirishga undaydi, undan tashqari bo'lgan, uning irodasi va anglaganiga bo'ysunmaydigan jarayon haqida gapirishga majbur qiladi. Ushbu asl ma'noning tashkillashtirilishi qonuniyatlarini tushunishga yaqinlashish, matnda yozilmagan, shu bilan birga, unda mavjud matnosti sujetini o'qiy olish, na bayon shakliga, na mazmuniga bo'ysunmasdan ikkalasining ham amalga oshirishiga yordam beradigan kuchni tanish zamonaviy estetika va germenevtikaning vazifalaridan bo'lib, buning yechimiga ontologik yondashuv o'z ahamiyati va samarasini namoyon etadi" [Sayenko 2010, 9].

Xulosa

Sinergetikaning nazariy-metodologik izlanishlari natijalariga asosan filologiya muammolari yechimida universal yondashuvlarni ishlab chiqish matn ontologik poetikasi talqini modellarini

yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi. Semiosinergetik tizim modellari ostidagi yangi paradigma istiqbolda badiiy matn (tizimi) ning o'z-o'zini rivojlantirish jarayonidagi immanent muammolari talqinida metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi. Sinergetik paradigmalar ontologik poetikaning fundamental asosi sifatida filologik tadqiqotlarning amaliy ahamiyatini oshiradi. Ontologik poetika olamning yaxlit ilmiy-falsafiy manzarasini anglash orqali borliq asosini tashkil qilgan olam va odam munosabatlarining chuqur qatlamlariga nazar tashlaydi. Bunday yondashuv badiiy matn, uning muallifi dunyoqarashi o'z aksini topgan matnosti botiniy ma'nolarini yuzaga chiqarishda samarali va obyektiv natija beradi.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати*. 1983. Тошкент: Фан.
- Инжил*. 1992. Стокгольм: Библияни таржима қилиш институти.
- Жумаев, Нусратулло*. 1991. Ғазаллар, шарҳлар: “Зулфунг очилиб...”. Тошкент: Камалак.
- Карасёв, Л. В. 2001. *Вещество литературы*. Москва: Языки славянской культуры.
- Карасёв, Л. В. 2005. “Онтологическая поэтика (краткий очерк)”. *Эстетика: Вчера. Сегодня. Всегда* 1: 71 – 97.
- Кедров, К. 1999. *Метаметафора*. Москва: “ДООС”, Издание Елены Пахомовой.
- Мусурманов, Э. Р., Раҳматуллаев, Н.* 2016. *ДАО ДЭ ЖИНГ ва хитой маданияти*. Самарқанд: СамДУ.
- Навоий, Алишер. 1988. *Хазойин ул-маоний: Ғаройиб ус-сиғар*. МАТ. 20 томлик. Т. 3. Тошкент: Фан.
- Навоий, Алишер. 1990. *Хазойин ул-маоний: Бадоеъ ул-васат*. МАТ. 20 томлик. Т. 5. Тошкент: Фан.
- Навоий, Алишер. 1991. *Ҳайрат ул-аброр*. МАТ. 20 томлик. Т. 7. Тошкент: Фан.
- Саенко, Н. Р. 2010. *Онтологическая поэтика пустоты*. Москва: Академия Естествознания.
- Сеййид, Хусейн Наср. 2014. *Философы ислама: Авиценна (Ибн Сина), ас-Сухраварди, Ибн Араби*. Москва: ООО “Садра”.
- Сирожиддинов, Ш. 2011. “Диний-фалсафий таълимотлар ва Навоий дунёқараши”. *Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти*, 13 – 24. Тошкент: Ўзбекистон.
- Сирожиддинов, Ш. 2011. *Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари*. Тошкент: Янги аср авлоди.
- Смирнова, А. И. 2014. “Онтологическая поэтика Чингиза Айтматова”. *Филология и культура. Philology and culture*: 1/35: 208 – 214.

- Турамуратова, И. И. 2010. “Метаметафора и метафора-текст: разграничение понятий”. *Молодой ученый*: 1-2. Т. 2, 78 – 86. Москва.
- Тўраев, Б. О., Эргашева, М. Х., Рахмонова, Б. У., Муминова, З. О., Очилов, Ж. 2017. *Синергетика: моҳияти, қонуниятлари ва амалиётда намоён бўлиши*. Тошкент: Наврўз.
- Ғиёс ул-луғот*. 1988. Душанбе.

R. Toshniyozova

(Tashkent, Uzbekistan)

ranotoshniyozova.77@bk.ru

Ontological Poetics as a New Approach to the Study of Fiction

Abstract

This article discusses the research on ontological poetics and its synergistic basis knowledge. The results of theoretical and methodological studies of synergetics are based on universal approaches to solve philological problems and creating models for the interpretation of ontological poetics. The new model of reading, analysis of the subtextual layer in future will serve as a methodological basis for the interpretation of the immanent problems in the process of self-development of the artistic text (system). Synergistic paradigms increase the practical significance of philological research as a fundamental basis of ontological poetics. Ontology poetics expresses the deep layers of the relationship of the universe and man which form the basis of being. This approach, to the artistic text, reveals the original meanings of metaphors, studies the author's worldview. The ontological approach is closely related to traditional text methods. A synergistic text is one of a series of indefinable, indirect, subtle, transcendental meanings that are not defined in linguistic terms of lexemes and represents a set of opposing relations and processes. This implies the need for an ontological approach to the analysis of literary text. Embodiment of the original meaning in the artistic text, which are symbols of the ontological world view and characteristics of the historical and cultural heritage, they are expressed in the strongest, most intense context and spatial-temporal events in which they move (life and death, love-hate, truth-deception existence-absence). The linguistic and metaphorical meanings of

expressions are combined with the cultural heritage of the era. The study of poetic ontology of subtext is considered as an important approach to the interpretation of Sufi literature.

Key words: *ontological poetics, initial meaning, interpretation models, order parameters, metametaphor, ontological aspects of sufism, synergetic categories, bifurcation point.*

About the author: *Ra'no Toshniyozova* — independent researcher, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi'i.

Recommended citation: Toshniyozova, Rano. 2019. "Ontological Poetics as a New Approach to the Study of Fiction". *Golden scripts* 4: 98—119.

References

- Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati*. 1983. Toshkent: Fan.
- Injil*. 1992. Stokgolm: Bibliyani tarjima qilish instituti.
- Jumayev, Nusratullo. 1991. *G'azallar, sharhlar: "Zulfunj ochilib..."*. Toshkent: Kamalak.
- Karasyov, L. V. 2001. *Veshstvo literaturi*. Moskva: Yaziki slavyanskoy kulturi.
- Karasyov, L. V. "Ontologicheskaya poetika (kratkiy ocherk)". *Estetika: Vchera. Segodnya. Vsegda* 1 (2005): 71 – 97.
- Kedrov, K. 1999. *Metametafora*. Moskva: "DOOS", Izdanie Yeleni Paxomovoy.
- Musurmanov, E. R., Rahmatullayev, N. 2016. *DAO DE JING va xitoy madaniyati*. Samarqand: SamDU.
- Navoiy, Alisher. 1988. *Xazoyin ul-maoniy: G'aroyib us-sig'ar*. MAT. 20 tomlik. T. 3. Toshkent: Fan.
- Navoiy, Alisher. 1990. *Xazoyin ul-maoniy: Badoe' ul-vasat*. MAT. 20 tomlik. T. 5. Toshkent: Fan.
- Navoiy, Alisher. 1991. *Hayrat ul-abror*. MAT. 20 tomlik. T. 7. Toshkent: Fan.
- Saenko, N. R. 2010. *Ontologicheskaya poetika pustoti*. Moskva: Akademiya Yestestvoznaniya.
- Seyyid, Xuseyn Nasr. 2014. *Filosofi islama: Avitsenna (Ibn Sina), as-Suxravardi, Ibn Arabi*. Moskva: OOO "Sadra".
- Sirojiddinov, Sh. "Diniy-falsafiy ta'limotlar va Navoiy dunyoqarashi". *Alisher Navoiy ijodiy va ma'naviy merosining olamshumul ahamiyati*, 13 – 24. Toshkent: O'zbekiston, 2011.
- Sirojiddinov, Sh. 2011. *O'zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Smirnova, A. I. "Ontologicheskaya poetika Chingiza Aytmatova". *Filologiya i kultura. Philology and culture*: 1/35 (2014): 208 – 214.
- Turamuratova, I. I. "Metametafora i metafora-tekst: razgranichenie ponyatiy".

Molodoy ucheniy: 1-2. T. 2, 78 – 86. Moskva: 2010.

To'rayev, B. O., Ergasheva, M. X., Raxmonova, B. U., Muminova, Z. O., Ochilov, J.
2017. *Sinergetika: mohiyati, qonuniyatlari va amaliyotda namoyon
bo'lishi.* Toshkent: Navro'z.

G'iyos ul-lug'ot. 1988. Dushanbe.